

„Hebt U ook iets op uw kerfstok?“ Fraseologisch gebonden woorden in het Duits en het Nederlands

door

Kurt FEYAERTS

0. INLEIDING

Het fenomeen van de fraseologische gebondenheid werd totnogtoe niet diepgaand onderzocht. Behalve enkele publikaties van Russische en Duitse linguïsten — vooral de Rus D.O. Dobrovol'skij dient hier vermeld te worden — is over dit taalverschijnsel nauwelijks iets verschenen. Wat het Nederlands betreft, beweert Dobrovol'skij: „*am Material des Niederländischen wurde dieses Problem überhaupt noch nicht untersucht*“ (1988, 224, 27).

Deze bijdrage is de neerslag van mijn licentiaatsonderzoek dat een vergelijkende studie van fraseologisch gebonden elementen in het Duits en het Nederlands beoogt. Het is daarbij zeker niet de bedoeling om beide talen te vergelijken op het niveau van elke uitdrukking afzonderlijk; er wordt m.a.w. niet getracht om van elke Nederlandse uitdrukking een Duits equivalent te zoeken en omgekeerd. Veeleer gaat het om de typologische beschrijving van lexicaal-semantische eigenschappen van woorden die uitsluitend in fraseologismen optreden. In dit per definitie synchrone onderzoek wordt eveneens geen aandacht besteed aan de etymologie van deze uitdrukkingen en woorden.

1. FRASEOLOGIE: ALGEMEEN

Fraseologie is de linguïstische discipline die zich bezighoudt met de studie van vaste woordgroepen met een nominatief of benoemend karakter. Deze eigenschap sluit meteen de spreekwoorden als onderzoeksobject uit. Met dit nominatief karakter wordt bedoeld dat uitdrukkingen, net zoals woorden, aan dingen in de werkelijkheid refereren. Zo kan men iemand *beetnemen* of *bedriegen*, maar men kan hem of haar net zo goed *in de luren leggen* of *om ooeivaarskluitenvet*

sturen ... Anders dan bij woorden, die de dingen primair benoemen, heet het van fraseologismen dat zij secundair benoemend zijn, d.w.z. dat zij in hun verwijzing naar de werkelijkheid gebruik maken van reeds voorhanden, betekenisdragende woorden, wier eigen betekenis evenwel ondergeschikt is aan die van de hele uitdrukking.

In zijn werk van 1982 ontwikkelt W. Fleischer het zogenaamde „centrum-periferiemodel”. Dit model betekende een fundamentele vernieuwing van het structuralistische fraseologie-onderzoek. Door het samennemen van drie criteria bij de beoordeling over de status van een vaste woordgroep, d.w.z. fraseologisch of niet, kon Fleischer het onderzoeksdomein van de fraseologie veel duidelijker in kaart brengen. Op die manier wordt het mogelijk om de taalverschijnselen in kwestie veel genuanceerder te benaderen, zodat ook een aantal onduidelijke randgevallen beter beoordeeld kunnen worden. Deze drie criteria zijn **stabiliteit**, **lexicalisering** en **idiomaticiteit**. Naargelang een vaste woordgroep één, twee of drie van deze kenmerken vertoont, wordt ze tot de periferie of het centrum van de fraseologie gerekend. Elk van deze drie kenmerken is op zichzelf al een aparte studie waard, zodat zij hier slechts algemeen en gebrekkig omschreven kunnen zijn.

Onder het kenmerk **stabiliteit** wordt de vormelijke gefixeerdheid tengevolge van een of andere anomalie verstaan. Een dergelijke anomalie kan zowel van morfologische als ook syntactische of lexicale aard zijn. Voorbeelden van deze anomalietypes zijn resp. *te elfder ure* (relicten van oude datieffectie; morfologische anomalie) en het ontbreken van een lidwoord in *Lunte riechen* of *Schlange stehen* (syntactische anomalie). Andere syntactische anomalieën zijn te vinden in het feit dat heel wat fraseologismen door een zogenaamde „transformationele defectiviteit” gekenmerkt worden, hetgeen wil zeggen dat sommige transformaties „op vaste verbindingen nauwelijks of niet uitgevoerd kunnen worden, zoals bv. een nominalisering (**het schieten van een bok*, **der Schub auf die lange Bank*) of een vraagtransformatie (**om wat heeft ze hem geleid?* („iemand om de tuin leiden”), **Was hat er gespaltet?* („Haare spalten”). Een lexicale anomalie, tenslotte, is bv. een woord dat uitsluitend nog in een fraseologisme voorkomt en geen referentiële betekenis meer heeft zoals bij vele fraseologisch gebonden woorden.

Het kenmerk **lexicalisering** wijst op de voorgevormdheid in het lexicon resp. de reproduceerbaarheid in het spreekproces van een vaste woordgroep. Evenals woorden zijn ook fraseologismen als gebruiksklare eenheden in het lexicon voorhanden.

Idiomaticiteit tenslotte is hier als de niet-samenstelbaarheid of „non-compositionality” van de gehele fraseologische betekenis te begrijpen (cf. 3.3).

Een fraseologisme kan bijgevolg gedefinieerd worden als een vaste woordgroep met a. een nominatieve functie en b. tenminste één van de kenmerken stabiliteit, lexicalisering en idiomaticiteit.

Wat het fenomeen van de fraseologische gebondenheid betreft, zijn vooral de kenmerken stabiliteit en idiomaticiteit van groot belang: fraseologisch gebonden woorden zijn doorgaans lexicale of morfologische anomalieën, zodat de fraseologismen waartoe ze behoren een grote stabiliteit hebben. Het ontbreken van een referentiële betekenis bij de meeste unikale woorden maakt dat de betekenis van heel wat van deze woorden — en bijgevolg ook van de hele uitdrukking — enigszins ondoorzichtig of idiomatisch wordt.

2. FRASEOLOGISCHE GEBONDENHEID

Voor de bestudering van de fraseologische gebondenheid zijn de publikaties van de Russische linguïst D.O. Dobrovolskij zeer belangrijk. In zijn dissertatie uit 1978 heeft hij, aan de hand van Duits materiaal, het fenomeen als eerste grondig onderzocht. Zijn publikaties, ontstaan binnen de Oostduitse traditie rond W. Fleischer, dienden als uitgangs- en referentiepunt voor mijn onderzoek. Voor het overige heb ik gepoogd om de erg structuralistische, (Oost)duitse benadering van de fraseologie samen te brengen met de veel semantischere onderzoekstraditie m.b.t. „idioms” in de angelsaksische linguïstiek.

Centraal in de studie van de fraseologische gebondenheid staat het woord als eenheid van vorm en betekenis. Een woord kan immers zowel via zijn vorm als via zijn betekenis fraseologisch gebonden zijn. Er zijn bijgevolg twee groepen te onderscheiden:

1. woorden die niet buiten een fraseologische context voorkomen en bijgevolg door hun vorm fraseologisch gebonden zijn: de zgn. **fraseologisch gebonden formatieven**. Fraseologismen die zulke woorden als component hebben, zijn bijvoorbeeld: Dt. *etwas auf dem Kerbholz haben, jmdm. die Leviten lesen, hie und da* enz. of Nl. *in zwang zijn, iemand onder de sim hebben* („iemand in zijn macht hebben”), *op de schopstoel zitten, iets te berde brengen* enz.

2. Woorden die ook in het vrije taalgebruik voorkomen, doch als fraseologische component een unieke betekenis bezitten. Voorwaarde voor een fraseologisch gebonden betekenis is echter dat er tussen de betekenis in het vrije en die in het fraseologische gebruik (resp. de „externe” en de „interne” betekenis van een woord) geen polysemie-verband bestaat, omdat in dat geval van twee verwante betekenissen van één en hetzelfde woord sprake is. Slechts indien homonymie aanwijsbaar is, kan een woord via zijn betekenis fraseolo-

gisch gebonden zijn: het gaat dan immers om twee verschillende woorden. De idee van een fraseologisch gebonden betekenis, ook bij polysemie-verband, lijkt niet houdbaar omdat hiervoor elke interne betekenis van elke fraseologische component in aanmerking zou komen. Binnen een fraseologisme ondergaat immers elk woord een betekenisverschuiving. Door het verstarde, clichématige gebruik van de woordgroep verandert geleidelijk de externe (letterlijke of figuurlijke) betekenis van de afzonderlijke woorden. In dat opzicht krijgt elk woord bijkomende, fraseologisch bepaalde betekenissenmerken. **Gebonden** is de interne betekenis pas wanneer de verwantschap of samenhang met het vrije betekeniscomplex van het woord niet meer herkenbaar is. Slechts dan gaat het om twee homonieme woorden, waarvan één door zijn betekenis fraseologisch gebonden is.

Voorbeelden van fraseologismen met zog. **fraseologisch gebonden homoniemen** zijn Dt. *jmdm. zu Paaren treiben* („iemand in het nauw drijven”), *mit Kind und Kegel* („met de hele groep, familie”) en Nl. *zich katoen houden* („zich koest houden”), *een hekel aan iets/iemand hebben*, *op til zijn*, *iemand in de steek laten* enz.

De rest van deze bijdrage beperkt zich tot een verdere behandeling van de fraseologisch gebonden formatieven.

3. FRASEOLOGISCH GEBONDEN FORMATIEVEN

Woorden die formeel aan een fraseologisme gebonden zijn, zijn voornamelijk taalrelicten, maar ook vaktaalwoorden en vreemde woorden horen ertoe; voorbeelden voor het Nederlands zijn resp. *iemand's doopceel lichten* („de minder fraaie kanten van iemand's verleden bekend maken”), *op de valreep*, *op z'n quivive zijn*.

Aan de hand van drie criteria ontwikkelt Dobrovolskij (1978, 39) op synchronisch niveau een structureel-semanticke classificatie van deze fraseologismen. Als eerste criterium gebruikt hij de *gedetermineerdheid* van een fraseologisme, waarmee diens semanticke basiscomponent (de zgn. „grondconstituent”) bedoeld wordt. Wat de fraseologische gebondenheid betreft, is dat een belangrijk gegeven; een grondconstituent is daardoor gekenmerkt dat hij het optreden van de andere fraseologische componenten voorspelt of determineert. Deze voorspellingswaarde is in alle fraseologismen niet even groot. Bij fraseologismen met een gebonden formatief valt deze grondconstituent vrijwel altijd met het gebonden woord samen, zodat de rest van de fraseologische context met vrijwel absolute zekerheid gedetermineerd wordt; bv. Dt. *Kohldampf* kan als werkwoord alleen *schieben* krijgen en het Nl. *vincentouw* alleen de verbale groep *op het ... zitten*.

Volgens dit criterium zijn twee groepen te onderscheiden:

1. fraseologismen met eenzijdige determinatie.
2. fraseologismen met wederzijdse determinatie.

Voorbeelden van deze laatste groep zijn fraseologismen als Dt. *weder gicks noch gacks wissen, in Saus und Braus leben* of Nl. *tegen heug en meug, peis en vree, hand- en spandiensten*. In deze gevallen gaat het om twee grondconstituenten die mekaar determineren. Het aantal van dit soort fraseologismen blijft zowel in het Nederlands als het Duits beperkt tot een tiental.

Voor een verdere onderverdeling van de eerste groep wordt de structureel-semanticke status van de grondconstituent onderzocht. Dit tweede indelingscriterium betreft de aard van de gebondenheid, t.w. lexicaal of grammaticaal.

Terwijl de *lexicale* gebondenheid het hele woord of lexeem omvat, gaat het bij *grammaticale* gebondenheid om flexiemorfemen; deze gebonden flexie-elementen worden **morfologische anomalieën** („Wortformanomalien“) genoemd. Voorbeelden van dergelijke anomalieën zijn Dt. *nicht viel Federlesens machen* (genitief-s na 'viel'), *zu Buche schlagen* (verplichte datief-e), en Nl. *wetens en wilens, ten behoeve van, zijns weegs, gaan, in koelen bloede* enz. Deze flexieverschijnselen zijn, zoals ze in het fraseologisme optreden, in het vrije taalgebruik niet meer gebruikelijk, zodat ze als een vormelijke onregelmatigheid beschouwd worden.

Het derde en laatste criterium verdeelt de lexicaal gebonden formatieven op grond van hun morfologische structuur in fraseologisch gebonden **basismorfemen** (of **simplicia**) en **woordvormingsconstructies**.

Aan de hand van deze drie criteria komt Dobrovol'skij tot vier groepen van fraseologisch gebonden formatieven:

1. basismorfemen
2. woordvormingsconstructies
3. morfologische anomalieën
4. wederzijds gedetermineerde formatieven

Dobrovol'skij levert deze indeling voor het Duits, maar ook voor het Nederlands blijkt ze van toepassing.

3.1. *Duits vs. Nederlands*

Het enige noemenswaardige verschil tussen het Duits en het Nederlands wat betreft voornoemde indeling, ligt bij de morfologische anomalieën. In tegenstelling tot wat Dobrovol'skij zegt, is hun aantal in het Nederlands beduidend groter dan in het Duits. In het kader van zijn contrastief onderzoek van de Nederlandse, Duitse en En-

gelse fraseologie beweert hij het volgende: „In den Flexionssprachen sind die Phraseologismen mit Wortformanomalien vertreten. Dabei gibt es im Deutschen bedeutend mehr Anomalien als im Niederländischen, weil das Deutsche stärker flektiv ist” (1988, 116). Mijn studie toont evenwel het tegenovergestelde; zonder op louter cijfermateriaal in te gaan moge duidelijk zijn waarom: hoe minder een taal ‘nog’ door flectie gekenmerkt is, hoe meer flectierelicten, die in het huidige taalgebruik als anomalieën aangezien worden, in die taal kunnen optreden. Vermits het Duitse flectiesysteem in de loop der tijden veel minder is teruggedrongen dan het Nederlandse, kunnen in het Duits bijgevolg minder flectierelicten optreden dan in het Nederlands.

Deze morfologische anomalieën tenslotte, nemen in vergelijking met de andere fraseologisch gebonden formatieven een aparte plaats in: anders dan alle andere gebonden formatieven beschikken zij wel over een *externe* (vrije) betekenis, omdat niet het ganse woord, maar alleen de morfologisch-flexionele vorm van het woord gebonden is (bv. *huizen* (uit: ‘huis’) en *gevolge* (uit: ‘gevolg’) in *de heer des huizes* resp. *ten gevolge van*). Dit heeft tot gevolg dat de betekenis van deze woorden en fraseologismen relatief doorzichtig blijft, hetgeen niet betekent dat de interne (fraseologische) betekenis van deze woorden niet evolueert: ook deze componenten verliezen in het veelvuldige, clichématige gebruik hun externe — d.w.z. letterlijke of figuurlijke — betekenis en worden stilaan ondoorzichtig; bv. het fraseologisme *met dien verstande* („overeenkomstig, onder de voorwaarde dat ...”), waarvan de betekenis niet meer eenduidig uit die van de samenstellende delen is af te leiden. Feit blijft evenwel dat deze woorden een ongefleeteerd pendant in het vrije taalgebruik hebben, zodat enig betekenisverband, op basis van de vormelijke overeenkomst, aanwijsbaar blijft.

3.2. *Afbakeningsproblemen*

Wat zijn de voorwaarden die vervuld moeten zijn, opdat kan gesproken worden van een woord dat fraseologisch gebonden is? Is een precieze en objectieve afbakening van deze categorie überhaupt mogelijk?

Algemeen wordt aangenomen dat een formatief fraseologisch gebonden is als het uitsluitend in een fraseologische context optreedt. Deze regel is op zich niet werkbaar als eerst niet het onderzoeksobject en bijgevolg het toepassingsbereik van deze regel wordt vastgelegd. Voor mijn onderzoek heb ik mij zoveel mogelijk tot de Nederlandse standaardtaal beperkt. Dat betekent dat twee voorwaarden ver-

vuld moeten zijn, opdat een formatief als fraseologisch gebonden kan worden beschouwd:

1. het fraseologisme waarin dat woord voorkomt, moet tot de algemeen gangbare en ongemarkeerde standaardtaal behoren.
2. het woord in kwestie mag geen vrije, d.w.z. niet-fraseologische gebruikswijze hebben die tot de standaardtaal behoort.

De kern van deze afbakeningsproblematiek is de precieze definitie of omschrijving van dat vrije, ongemarkeerde standaardtaalgebruik. Er valt immers altijd een context te bedenken, waarin het woord in kwestie toch vrij voorkomt. Woorden als *kerfstok* of *doopceel* kunnen in een historische roman of een of andere studie gemakkelijk 'vrij' voorkomen. Ook in een definiërende context kan elk woord ongebonden optreden; men kan altijd zeggen: „Een kerfstok is een voorwerp dat ...” enz. Dergelijke gebruikswijzen stemmen echter niet overeen met de status die deze woorden in de gangbare standaardtaal hebben. De meeste van deze woorden hebben geen referentiële betekenis meer — ze verwijzen niet meer naar een object in de werkelijkheid —, zodat voornoemde contexten als 'gemarkeerd' kunnen worden gelabeld.

Teneinde de neutrale standaardtaal — louter uit praktische overwegingen — te kunnen afbakenen, heb ik een *variationele selectie* van het materiaal volgens historische, sociolinguïstische en geografische criteria doorgevoerd. Dat houdt o.m. in dat archaïsche, regionale, dialecte, maar ook Bargoense woorden en gespecialiseerde vaktaalwoorden in het raam van dit onderzoek niet tot de standaardtaal worden gerekend. Voor het Nederlands zijn in dit verband tal van termen uit de scheepsbouw, zeevaart en de ambachten erg belangrijk. Heel wat woorden uit deze domeinen zijn, ten gevolge van een rijke traditie in de Lage Landen, tot in de Nederlandse fraseologie doorgedrongen. Voorbeelden zijn fraseologismen als *op de valreep*, *het voortouw nemen* („het initiatief nemen”), *met een waterzeil thuiskomen* („in iets mislukken”), *op vinkenslag zitten* („ongeduldig wachten om iets te kunnen doen”) enz. De grondconstituenten van deze uitdrukkingen komen volgens de woordenboeken weliswaar nog vrij voor, zij het alleen nog in een of andere vaktaal. Dat maakt, overeenkomstig de genoemde variationele selectie, dat deze woorden toch als fraseologisch gebonden worden beschouwd.

Woorden met puur stilistische markeringsfunctie als '(in)formeel', 'spreektaal' of 'schrijftaal' worden in dit verband niet als afwijkingen van de algemene standaardtaal beschouwd, daar het veeleer stijlvariaties binnen die standaardtaal betreft.

Ter illustratie van de gehanteerde afbakeningscriteria weze hier een voorbeeld uit het Nederlands uitvoertiger vemeld: onder het lemma *bekaaid* zijn in het woordenboek Van Dale (1984) zes polyseme be-

tekenissen te vinden, waarvan slechts één geen markerend label heeft, d.w.z. tot de standaardtaal behoort: „slecht”. Deze betekenis wordt uitsluitend nog in een fraseologische context geactualiseerd, t.w. in de fraseologismen *ergens bekaaïd afkomen* („ergens slecht afkomen”) en *bekaaïd uitkomen* („slecht, bedrogen uitkomen”). De vijf andere betekenissen worden als ‘gewestelijk’ of ‘verouderd’ gelabeld en zijn niet aan een fraseologische omgeving gebonden. Vandaar dat *bekaaïd* in dit onderzoek als fraseologisch gebonden beschouwd wordt.

In de afgrenzingskwestie van de fraseologisch gebonden formatieven spelen de woordenboeken een belangrijke, maar tegelijkertijd ook problematische rol. Vooral wat het Nederlands aangaat, is de onderzoeker vrijwel uitsluitend op verklarende woordenboeken aangewezen. Over de gebruiksstatus van een woord geven zij vaak geen consequente informatie. Een lexicografisch label als ‘unikaal’ of ‘fraseologisch gebonden’ bestaat niet; in de plaats daarvan vindt men in de verschillende woordenboeken een veelvoud van andere aanduidingen die door mekaar worden gebruikt. De meestvoorkomende zijn: ‘in de zegswijze’, ‘alleen in de zegswijze’, ‘in de gemeenzame zegswijze’, ‘in de verbinding’, ‘in de populaire verbinding’, ‘in de uitdrukking’, ‘in de vaste uitdrukking’, ‘alleen in de uitdrukking’, ‘thans alleen in de figuurlijke uitdrukking’, ‘vrijwel alleen in de verbinding’, ‘met name in de figuurlijke zegswijze’. Een omvattend contextwoordenboek of überhaupt het eerste fraseologische of idiomatische woordenboek van het Nederlands zou in dit verband erg van pas komen.

Tot slot moet nog gezegd worden dat ook hier de idee van een objectief afgrensbare categorie een illusie is. Er blijven heel wat grensgevallen bestaan die alleen op het subjectieve niveau van elke taalgebruiker afzonderlijk beoordeeld kunnen worden.

3.3. *Idiomaticiteitsbepaling*

3.3.1. Het begrip ‘idiomaticiteit’

Een interessant probleem is ook dat van de idiomaticiteitsbepaling van deze fraseologismen. De eerste moeilijkheid duikt reeds op bij de definitie van het begrip ‘idiomaticiteit’. In dit verband zijn twee basisopvattingen te onderscheiden, al naargelang het belang dat aan het begrip *ambiguïteit* gehecht wordt.

Volgens de eerste opvatting resulteert idiomaticiteit uit de vergelijking van de interne (fraseologische) met de externe (vrije) betekenis. Bij een te grote discrepantie tussen beide betekenissen kan van idiomaticiteit gesproken worden. Ambiguïteit speelt binnen deze op-

vatting een belangrijke rol. Vermits fraseologisch gebonden woorden niet vrij gebruikt worden en bijgevolg ook geen vrije betekenis bezitten zodat geen betekenisvergelijking mogelijk is, worden fraseologismen met dergelijke woorden als component als '*pseudo-idioms*' bestempeld.

De tweede, recentere opvatting definieert idiomaticiteit als de niet-samenstelbaarheid van de betekenis van de hele uitdrukking en hecht geen belang aan de ambiguïteit van de betekenis. Binnen deze visie is een fraseologisme idiomaticisch als de betekenis van de hele uitdrukking niet uit de betekenissen van de samenstellende woorden kan worden afgeleid. Volgens dit criterium bezitten fraseologismen met gebonden woorden een hoge idiomaticiteitsgraad, vermits deze woorden, bij gebrek aan een referentiële betekenis, semantisch erg ondoorzichtig zijn.

Deze laatste opvatting lijkt het dichtst bij de taalkundige werkelijkheid aan te sluiten. Ook op morfologisch niveau is van een 'idiomatische woordbetekenis' sprake, wanneer die betekenis niet meer uit de samenstellende morfeembetekeningen valt af te leiden. Bovendien mag, het iconiciteitsprincipe indachtig, verwacht worden dat een woordgroep die op het formele niveau erg gemarkeerd is, op het semantische niveau eveneens een specialisatie of markering vertoont. Het ambiguïteitscriterium lijkt in deze kwestie bijgevolg niet op zijn plaats: de term 'pseudo-idiom' weerspiegelt in geen geval de semantische ondoorzichtigheid van fraseologismen met een gebonden formatief.

Men mag zich echter niet laten verleiden tot een louter terminologische discussie rond het begrip idiomaticiteit; veel belangrijker is het inzicht dat de betekenisbepaling van deze unikale woorden, als ook van het hele fraseologisme problematisch is. Zoals gezegd hebben de meeste gebonden woorden geen referentiële betekenis, zodat ze semantisch erg ondoorzichtig zijn resp. worden. Bovendien zijn woorden met een onduidelijke betekenis sterk aan betekenisverschuiving onderhevig. Een en ander verklaart waarom fraseologisch gebonden woorden niet of slechts nauwelijks tot de betekenis van de hele uitdrukking bijdragen.

3.3.2. Idiomaticiteitsbepaling: criteria

Het is niet zo dat alle gebonden woorden dezelfde idiomaticiteitsgraad (of semantische ondoorzichtigheidsgraad) hebben. Fleischer (1982) maakt in dit verband reeds een onderscheid tussen, enerzijds, woorden die alleen in een fraseologische context voorkomen, maar toch nog formele en/of semantische verwantschap met vrije lexicale elementen vertonen; bv. *iets in ogenschouw nemen*, waar 'ogenschouw' verwant is met woorden als 'oog', 'be-, aan-schouwen' enz.

De tweede groep unikale woorden die Fleischer onderscheidt, anderzijds, zijn woorden die een dergelijke verwantschap niet hebben, zoals b.v. in *iets onder de sim hebben, een stief kwartiertje* („ge-ruime tijd”), *van heinde en ver(re), Fisimatenten machen* („onno-dige moeilijkheden / problemen maken”).

Woorden waarbij wel een verwantschap aanwijsbaar is, zijn seman-tisch doorzichtiger dan woorden en fraseologismen waar dat niet het geval is.

Hoewel deze tweedeling van Fleischer juist is, blijft ze erg ruw; de formele verwantschap tussen woorden blijft het enige criterium.

Er zijn echter m.i. nog bijkomende kenmerken die van belang zijn met het oog op een nauwkeurige beschrijving van de semantische sta-tus van gebonden woorden.

Een tweede criterium is de *morfologische structuur* van de gebon-den elementen; dit kenmerk is nauw verbonden met het vorige: bij een complex woord (samenstellingen, maar ook afleidingen) kan de betekenis — anders dan bij een simplex — vaak uit de betekenis van de samenstellende delen afgeleid worden, omdat ook zij met vrije lexicale elementen verwant kunnen zijn. Vgl. bv. fraseologismen als *met iemand op oorlogsvoet staan* of *op zijn praatstoel zitten* met uit-drukkingen als *iemand onder de sim hebben, een stief kwartiertje, van heinde en ver(re), de pee inhebben* („de pest inhebben”), *mid-den in de matses staan* („het erg druk hebben”) enz. De betekenis van de gebonden woorden in de eerste groep (*oorlogsvoet, praatstoel*) is duidelijk nog motiveerbaar door de morfeembetekeningen van 'oorlog-' en 'praat-'.

De gebonden woorden uit de laatste groep fraseologismen (*sim, stief, heinde, pee, matses*) zijn woorden met een volledig ondoor-zichtige betekenis: het betreft ongelede woorden die geen referen-tiële betekenis noch formeel-semantische verwantschap met andere woorden hebben. Dat verhindert niet dat de uitdrukkingen waarin deze elementen voorkomen een min of meer gekende betekenis heb-ben. Ze valt echter niet af te leiden uit de samenstellende woordbe-tekenissen.

M. Wood zondert deze categorie van volledig ondoorzichtige woor-den ook terminologisch van de rest van de gebonden woorden af: „one were to draw a distinction in terminology between unique constituents, which are not found elsewhere in the language with that form and/or meaning, and **cranberry constituents** which in addition to this do not have any independently deducible meaning” (Wood, 1982, 64).

Teneinde te bepalen in welke mate de betekenis van een gebon-den woord interpreteerbaar is, moet in ieder geval ook met de bete-

kenis van de andere fraseologische componenten alsook die van de uitdrukking zelf (derde en vierde criterium) rekening worden gehouden. Vaak bepalen deze betekenissen immers de semantische doorzichtigheid van het gebonden element.

Met het oog op een adequate semantische beschrijving van een gebonden woord, hetgeen zoveel wil zeggen als de situering ervan op een idiomaticiteitsschaal, moeten bijgevolg vier criteria gehanteerd worden: 1. aanwezigheid van formeel-semantische verwantschap met vrije morfemen of woorden, 2. de morfologische structuur van het gebonden woord, 3. de semantische interpreteerbaarheid van de andere fraseologische componenten en 4. de betekenis van het fraseologisme als geheel.

Volgende voorbeelden illustreren het belang van deze criteria:

1. *van heinde en ver(re)*; de betekenis van dit fraseologisme is voldoende bekend als „van overal”. Bovendien wordt het woord ‘ver(re)’ in zijn letterlijke betekenis gebruikt. Door een soort van reïnterpretatie kan de taalgebruiker, op basis van de gekende betekenselementen, de betekenis van ‘heinde’ a.h.w. reconstrueren (cf. 3.4.).

2. *willens nillens* (Lat. ‘volens nolens’); De bekendheid van het hele fraseologisme alsook de doorzichtigheid van ‘willens’ leiden tot de interpretatie van diens pendant ‘nillens’ als „niet willen”, zodat de idiomaticiteitsgraad van dit fraseologisme relatief laag blijft. De negatie in de betekenis van ‘nillens’ wordt uitsluitend door de beginletter ‘n’ gedragen, vermits zij het enige vormelijke verschil met ‘willens’ uitmaakt. Deze ‘n’ krijgt bijgevolg de status van een betekenisdragende morfeemspinter. Indien echter de vorm ‘nillens’ alleen, d.w.z. zonder het begeleidende ‘willens’ zou voorkomen, zou zijn betekenis veel ondoorzichtiger zijn.

Eén aspect, tenslotte, mag in de behandeling van dit probleem niet over het hoofd gezien worden en dat is de subjectiviteit bij de interpretatie van elk fraseologisme; dingen als wereldkennis of taalkundige achtergrond maken dat verschillende taalgebruikers verschillend interpreteren; wat voor de ene ondoorzichtig is, kan voor de ander goed interpreteerbaar zijn. Hoe dit subjectiviteitselement in het raam van de geschetste semantische beoordelingsmethode moet worden ingepast, blijft vooralsnog moeilijk in te schatten.

3.4. ‘Van heinde en ver(re)’

Tot slot zij in het kort nog een klein, verkennend onderzoek toegelicht dat ik heb verricht in aansluiting op het idiomaticiteits-

vraagstuk van fraseologisch gebonden formatieven. Dit onderzoek — niet veel meer dan een steekproef — bestond erin om ongeveer 160 studenten (deels filologie-, deels economiestudenten tussen 18 en 21 jaar) de volgende vraag voor te leggen:

„Wat betekent volgens u 'heinde' in de uitdrukking 'van heinde en ver(re)'?”

Aanleiding tot deze vraag was het vermoeden dat het woord 'heinde' momenteel sterk aan betekenisverschuiving onderhevig is; gevraagd naar de betekenis van dat woord gaven een heleboel beken-den mij immers als antwoord: „heel ver”, hetgeen het antoniem is van de etymologisch correcte betekenis „dichtbij”. De informanten van deze enquête werden niet volgens sociale of andere variabelen geselecteerd en ingedeeld zodat de resultaten niet volgens sociolinguïstische criteria beoordeeld kunnen worden. De resultaten hebben bijgevolg nauwelijks enige representativiteit. Niettemin leverde dit onderzoekje enkele zeer interessante vaststellingen op (voor de interpretatie van de gegevens: zie Appendix). Belangrijk bij de interpretatie van de antwoorden is dat vrijwel alle informanten met de uitdrukking als geheel vertrouwd waren, d.w.z. dat ze haar betekenis („van overal”) kennen.

Er kunnen in deze antwoorden twee grote semantische categorieën onderscheiden worden, nl. +PROXIMITEIT en -PROXIMITEIT.

Tot de eerste categorie horen de antwoorden onder 1., tot de tweede die onder 2., 3., 4. en 6. De overige antwoorden zijn semantisch nauwelijks te ordenen (de talrijke antwoorden onder 5. zijn interpretaties van de uitdrukking als geheel en als dusdanig niet in deze enquête bruikbaar; wel is de relatief hoge score een indirecte indicatie voor de bekendheid van deze uitdrukking).

De genoemde tweedeling levert naast de 34 antwoorden van de eerste een score van 66 voor de tweede categorie (-PROX.) op. Hieruit blijkt dat de informanten aan 'heinde' wel degelijk in hoge mate de betekenis „heel ver” toeschrijven, hetgeen het oorspronkelijk vermoeden schijnt te bevestigen.

Weliswaar maken deze 66 antwoorden de grootste groep uit, maar toch mogen de 34 antwoorden van de categorie (+PROX.) niet verkeerd begrepen worden: de relatief hoge score toont aan dat de betekenis van 'heinde' niet zó ondoorzichtig is als op het eerste gezicht wel lijkt. Dat heeft echter niet zozeer met het lexeem 'heinde' op zich te maken als wel met de context waarin dat woord onvermijdelijk voorkomt. In dit verband dient verwezen te worden naar de hogergenoemde vier criteria ter bepaling van de idiomatischeitsgraad van een fraseologisme (cf. 3.3.2.). De twee laatstgenoemde criteria zijn in dit geval van belang: 1. de betekenis van andere fraseologische componenten, i.c. 'ver(re)' dat hier in zijn letterlijke, volkomen door-

zichtige betekenis wordt gebruikt; en 2. de betekenis van de uitdrukking in haar geheel, i.c. „van overal”.

A.d.h.v. deze twee bruikbare betekenselementen kan de taalgebruiker door een soort van reïnterpretatie tot betekenisinzicht van het element ‘heinde’ komen; de redenering volgens dewelke hij tot dit inzicht komt, kan als volgt schematisch worden voorgesteld:

- („overal” = „ver” + ?)
 („overal” = „ver” + antoniem („ver”))
 („overal” = „ver” + „dichtbij”)

De idiomaticiteitsgraad is bijgevolg zowel afhankelijk van de betekenis van andere fraseologische elementen als van de betekenis die het fraseologisme als geheel heeft.

A.d.h.v. de geleverde antwoorden kan echter nog een andere interessante vaststelling gedaan worden: de antwoorden geven een idee van een mogelijke strategie die de taalgebruiker toepast om een onbekend woord te interpreteren, hetgeen — op grotere schaal — een indicatie kan zijn van betekenisverschuivingsprincipes. Het is opvallend hoeveel antwoorden geleverd worden die fonetisch met het woord ‘heinde’ overeenstemmen, d.w.z. antwoorden (= betekenis) met een [ei]-klank. Slechts iets minder dan de helft van de antwoorden blijkt op deze manier fonetisch motiveerbaar te zijn. Bij semantische ondoorzichtigheid lijkt een taalgebruiker bijgevolg op basis van fonetische overeenkomst ook een semantische overeenkomst tussen twee taalelementen aan te nemen; een taalgebruiker legt zich m.a.w. niet neer bij de semantische ondoorzichtigheid van een taalelement; één van de strategieën om toch betekenis toe te kennen lijkt alvast klankovereenkomst te zijn.

Om dit vermoeden in gefundeerde vaststellingen om te zetten is uitgebreider wetenschappelijk onderzoek noodzakelijk; o.a. de psycholinguïstiek lijkt daarvoor een aangewezen kader te zijn.

APPENDIX: ‘VAN HEINDE EN VER(RE)’

Antwoorden op de vraag: „Wat betekent volgens u ‘heinde’ in de uitdrukking ‘van heinde en ver(re)’?”; de getallen zijn absoluut en geven de frequentie van elk antwoord aan (N = 158):

1. dichtbij / hier	34
2. horizon / einder	21
3. (heel) ver	17
4. einde (finis)	17
5. overal / van alle kanten	16

6. ginder / ginds	11
7. heide	11
8. omheining	9
9. heim / heem / thuis	7
10. eind / stuk weg	5
11. andere landen	2
12. van bij de heidenen	1
blanco	4

Antwoorden die fonetisch motiveerbaar zijn:

2. horizon / einder	21
4. einde (finis)	17
7. heide	11
8. omheining	9
9. heim / heem / thuis	7
10. eind / stuk weg	5
12. van bij de heidenen	1
	71

Literatuurlijst

DOBROVOL'SKIJ 1978

D.O. Dobrovol'skij, Phraseologisch gebundene lexikalische Elemente der deutschen Gegenwartssprache. Ein Beitrag zur Theorie der Phraseologie und zur Beschreibung des phraseologischen Bestandes. Diss. A. Karl-Marx-Universität Sektion Germanistik / Literaturwissenschaft, Leipzig 1978.

DOBROVOL'SKIJ 1979

D.O. Dobrovol'skij, Zu Klassifikation und Beschreibungsprinzipien der Phraseologismen mit phraseologisch gebundenen Wörtern unter dem genetischen Aspekt. In: *Beiträge zur Phraseologie und Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache* (1979), 43-73.

DOBROVOL'SKIJ 1981

D.O. Dobrovol'skij, Semanalyse bei der Untersuchung der phraseologischen Semantik. In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 30 (1981), 444-448.

D.O. DOBROVOL'SKIJ 1982

D.O. Dobrovol'skij, Zum Problem der phraseologisch gebundenen Bedeutung. In: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* 2 (1982), 52-67.

DOBROVOL'SKIJ 1988

D.O. Dobrovol'skij, Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik. Leipzig 1988.

DOBROVOL'SKIJ 1989

D.O. Dobrovol'skij, Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse. In: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* 9 (1989), 57-78.

FLEISCHER 1982

W. Fleischer, Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1982.

VAN DALE 1984

Van Dale Groot woordenboek der Nederlandste taal. (elfde, herziene druk), Utrecht / Antwerpen 1984.

WOOD 1981

M. Wood, A definition of Idiom. Bloomington: IUCL 1986.